

Hajdu Ildikó

Az Énekek három rendbe (1582) és a tipológiai allegória

A krisztológiai allegorézis problematikája a 16. század második felének magyar nyelvű protestáns zsoltárirodalmában

Bevezetés

A dolgozat a 16. századi magyar nyelvű zsoltárparafrázis-irodalom tendenciáit vizsgálja, azt a hipotézist kísérelve meg bizonyítani, hogy a 16. és a 17. század között, a zsoltárfordítási praxisban bekövetkező, a szakirodalom által hosszú ideje detektált változás egy zsoltárhermeneutikai (és általában bibliainterpretációs) hangsúlyeltolódással hozható összefüggésbe. Feltevésem szerint ennek oka a Szentírás allegorizáló értelmezésének fokozatos háttérbe szorulásában keresendő, amely azonban nem a protestantizmus elterjedésével egyidejűleg következett be, hanem csak a 17. század elejétől. A jelenség bemutatásához olyan 16. századi zsoltárparafrázisokat elemzek részletesen, amelyekben a zsoltártextusok allegorikus olvasata inkorporálódik magukba a szövegekbe is. A *Zsoltárok könyvének* hagyományos allegorikus értelmezéséből adódóan ez a tendencia erőteljesen krisztianizáló átiratok létrejöttében nyilvánul meg. A tanulmányban elemzett zsoltárparafrázisok a Bornemisza Péter által szerkesztett *Énekek három rendbe* című 1582-es énekeskönyvből származnak, amely viszonylagos kései megjelenésének köszönhetően a században keletkezett gyülekezeti énekek jelentős részét magába foglalja.

A gyülekezeti ének helye a reformáció irodalmában

A 16. századi magyar nyelvű protestáns zsoltárparafrázisokat és -fordításokat egy nagyobb korpuszon, illetve tágabb, intézményesített kereteken belül helyezhetjük el: a reformáció énekirodalmához és a protestáns gyülekezeti éneklés gyakorlatához tartoznak.¹ Emiatt értelmezésük is csak a gyülekezeti éneklés tágabb kontextusának figyelembevételén keresztül lehetséges, hiszen – ahogyan Varjas Béla² és Pap Balázs³ is kiemeli – a korai protestáns lírán belüli műfaji határok meglehetősen képlékenyek,

¹A korai reformáció énekirodalma középkori katolikus eredetre, a himnusz- és népénekköltészetre vezethető vissza – szertartásos jellegű volt, az istentisztelethez kötődött. A protestáns gyülekezeti ének jelentőségében azonban túlnőtt az előzményének tekinthető katolikus népéneken, agitatív funkcióra is szert tett, a protestáns hit terjesztésének eszközévé vált. A gyülekezeti ének fogalmát H. Hubert Gabriella közköltészeti műfajcsoportként határozza meg: olyan népénekek, amelyeket az istentiszteleteken énekel a teljes gyülekezet (tehát nem csak a kántor), használatuk azonban nem korlátozódik erre, elhangozhattak más közösségi események alkalmával is, és a magándevóció részét is képezhették. H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének* (Budapest: Universitas, 2004), 9.

²„A saját hangjára rátaláló protestáns költészetben, főként eleinte, műfaji elkülönülés még sem tartalmi, sem formai tekintetben nem érvényesült határozottan.” VARJAS Béla, „A reformáció énekirodalma”, in *A magyar irodalom története*, szerk. KLANICZAY Tibor, 340–356 (Budapest: Akadémiai, 1964), 342.

³PAP Balázs, „Gyülekezeti ének és zsoltárparafrázis”, in *Imitáció és parafrázis*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS

átjárhatónak mutatkoznak forma és tematika tekintetében egyaránt. Torz képet kapnánk tehát, ha a gyülekezeti éneklésen belüli, részben önkényesen és utólagosan – bár az interpretáció szempontjából szükségszerűen – kialakított műfaji elhatárolásokat nem konstrukcióként kezelnénk, és nem hangsúlyoznánk, hogy az egykorú recepció bizonyos mértékig homogén korpuszként kezelte ezt a meglehetősen diverz, sokforrású szövegcsoporthat.⁴

A gyülekezeti énekek műfaji csoportosításának gyakorlata már az egykorú, 16–17. századi reflexiókban és önreflexiókban is megfigyelhető, főként egy páli igehelyre, az Efezusiakhoz írt ötödik levélre hivatkozva.⁵ Ebben Szent Pál az Úr felé való fordulás három csoportját különíti el egymástól: a zsoltárokat, a dicséreteket és a lelki énekeket (lat. *psalmi–hymni–cantica spiritualia*, gr. *pszalmoi–hümnoi–ódai pneumatikai*).⁶ A három kategória értelmezése és az egyes énekek besorolhatósága azonban korántsem mutatkozik egyértelműnek, sőt, gyakran az egyes műveken belül sem konzisztensek a szerzők abban, hogy melyik magyar szóval adják vissza a páli fogalmakat.⁷ A gyülekezeti éneklésen belül a műfajiság pontos meghatározásának bizonyos fokú irrelevanciáját az egykorú diskurzus és befogadás viszonylatai között az énekeskönyvek összetétele és elrendezése is alátámaszthatja – a kötetek szerveződése pragmatikai kívánalmaknak felel meg: a gyülekezeti énekek általánosan az egyházi év ünnepei mentén rendeződnek sorba.⁸ Egyes kötetekben – például Szegedi Gergely 1569-es énekeskönyvében – megfigyelhető az az igény, hogy a *psalmus*okat (és „származékaikat”) némileg elkülönítsék a többi, nem közvetlenül bibliai textusra visszamenő és ezáltal kisebb fokú autoritással rendelkező szövegtől önálló szerkezeti egységet alkotva.⁹ A *Zsoltárok* könyvének magasabb presztízse a gyülekezeti éneklés más forrásból származó darabjaihoz képest, illetve ezzel szoros összefüggésben az eredeti textushoz való ragaszkodás elvének hangsúlyozása azonban csak a 17. századtól kezdődően válik egyre inkább uralkodóvá.¹⁰

László és PAP Balázs, 195–204 (Pécs: PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 2020), 195.

⁴A dolgozatban olyan gyülekezeti énekeket elemzünk zsoltárparafrázisként, amelyek paratextuálisan (általában a szövegek címében/alcímében) jelöltté teszik zsoltáros eredetüket, megjelölik a fordítás alapjául szolgáló textust.

⁵Fontos kivételként említhetjük Laskai Csókás Péter osztályozását (LASKAI CSÓKÁS Péter, *Specvlm exilii* [...] [Brassó: Laskai Csókás Péter, 1581]. RMNy 483.): Laskai az énekeket tematikusan csoportosította (vagy Luthert, vagy pedig Luther egy tanítványát követve); felosztásában a Krisztusról és az utolsó ítéletről szóló jövődöléseket megjelenítő énekcsoporthat – Luther lentebb kifejtett krisztológiai szemléletével összhangban – *cantus propheticine*nek nevezte. Vö. H. HUBERT, *A régi magyar...*, 46.

⁶Ef 5,18–20. „[...] hanem teljesejete be Szent Lélekkel, / Beszélgetvén egymás között zsoltárokbán és dicséretekbán és lelki énekekben, énekelvén és dicséretet mondván szívetekben az Úrnak. / Hálákat adván mindenkor mindenekért a mi Urunk Jézus Krisztusnak nevében az Istennek és Atyának.” (A Károli-Biblia fordítása.)

⁷Vö. H. HUBERT, *A régi magyar...*, 42–44.

⁸CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A református gyülekezeti éneklés*, Református Egyházi Könyvtár 25 (Budapest: Magyar Református Egyház, 1950), 143–144.

⁹Ez a törekvés figyelhető meg az 1561-es bonni énekeskönyvben is, amelyben „a szerkesztő a zsoltárokat (amelyek addig más énekekkel összekeverve jelentek meg) különválasztotta, majd pedig sorba rakta és a kötet élére helyezte őket.” H. HUBERT, *A régi magyar...*, 46.

¹⁰Vö. CSEPREGI Zoltán, „Négy nyelvű reformáció a Kárpát-medencében”, *Keresztény Igazság* 92, 4. sz. (2011): 9–19, 9–10.

H. Hubert Gabriella monográfiájában a 16–17. századot tekinti a protestáns gyülekezeti éneklés és énekszerzés első korszakának. Ekkor a három meghatározó protestáns felekezet (az evangélikus, a református és az unitárius) istentiszteleti gyakorlatában, a gyülekezeti éneklés mikéntjében – főként kezdetben – nem mutatkozik számottevő eltérés, sőt maguknak a protestáns felekezeteknek differenciálódása sem jelenthető ki megszorítások nélkül. A fordulatot is a felekezetek erősebb teológiai elkülönüléséhez köthetjük: a 17. század végén és 18. század elején nőtt meg az intézményesült egyházak befolyása az énekeskönyvek kialakításában. Az evangélikusok 17. század végén megjelenő új típusú énekeskönyve a protestáns befogadói körök elkülönülésének kezdő momentumát jelzi, a reformátusok pedig a 18. század elejétől törekedtek saját énekeskönyvük egységesítésére, és ezzel természetesen saját felekezeti önállóságuk hangsúlyozására.¹¹ Csepregi Zoltán a protestáns egyházak szerveződésének elemzésekor az 1564-es tordai hitvallás szövegét idézi, amely nem teológiai szempontok szerint, hanem nemzetiségi (nyelvi) alapon különbözteti meg ezeket a még formálódó felekezeteket; sőt, későbből, a 17. század elejéről is hoz példákat annak bizonyítására, hogy bevett gyakorlatnak számított a protestantizmus különböző irányzatai közötti mozgás. Csepregi azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy a 16. században – azaz a jelen dolgozatban is vizsgált időszakban – „az anyanyelv kohéziós, identitásképző ereje erősebb volt a felekezeti differenciálódás szempontjainál”,¹² tehát a felekezeteknek (és a hívek felekezeti identitásának kialakulásában) nagyobb szerepet játszottak a külső, akár esetlegesnek tetsző körülmények (például a nyelv), mint a ténylegesen megfogalmazott hitvallások. Csepregi ezen megállapítását H. Hubert a közösségi éneklés gyakorlatának a protestáns hitéletben betöltött kiemelt szerepével egészíti ki.¹³ Eszerint ebben a kezdeti időszakban, különösen amikor a protestáns irányzatok teológiailag még differenciálatlanok voltak, az énekeskönyvek anyagának „vándorlása” volt jellemző. Ahogy H. Hubert a *Bártfai énekeskönyv* kiadásához készített tanulmányában fogalmaz: „[a] 16. századi evangélikus és református környezetben született és kiadott énekkincsben több a közös, mint az eltérő vonás.”¹⁴ Erre a jelenségre Bóta László¹⁵ és Császár Ernő¹⁶ is utalt a 16. századi protestáns énekek elemzésekor. Az énekanyag „mozgékonyosságát”, az átvételek gyakoriságát szemlélteti a 16. századi protestáns énekeskönyvek genealógiája is,¹⁷ amelyen jól látható, hogy az 1570–80-as évekig

¹¹H. HUBERT, *A régi magyar...*, 11.

¹²CSEPREGI Zoltán, „Négy nyelvű reformáció...” , 9.

¹³H. HUBERT Gabriella, „Az unitárius éneklés kezdetei”, *Keresztény Magvető* 123, 2–3. sz. (2017): 165–176, 165.

¹⁴*Az keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretnek, Bártfa, 1593*, tan. H. HUBERT Gabriella, szerk. KÖSZEGHY Péter (Budapest: Balassi–OSZK–MTA BTK ITI, 2019), 7.

¹⁵„[A] XVI. századi zsoltárok jelentős részénél nem lehet felekezeti hovatartozásra következtetni”. BÓTA László, „A magyar zsoltár Szenczi Molnár Albert előtt”, in *Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor és KESERŰ Bálint, Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4, 163–178 (Szeged: JATE, 1978), 168.

¹⁶„[E]zek a zsoltárok, katolikus énekeknek éppúgy beválnak, mint protestáns zsoltároknak”. CSÁSZÁR Ernő, „A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. 2. közlemény. Sztárai Mihály”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 12, 2. f. (1902): 162–173, 168.

¹⁷*A keresztyéni gyülekezetben való isteni diczeretek... Várad, 1566*, tan. SCHULEK Tibor, kiad. VARJAS Béla (Budapest:

megkérdőjelezhetetlen a kölcsönhatás a kötetek – később szinte teljes mértékben különváló – evangélikus és református ága között. Az énekgyűjteményről énekgyűjteményre cirkuláló szövegek kanonizációjának feltételei tehát nagyon kedvezőek voltak. Befogadásukat gyakorlatilag nem befolyásolták felekezeti szempontok, és a mediális tényezők is előnyösek voltak a fennmaradásuk számára: az énekanyag jelentős hányadát nyomtatták újra és terjesztették folyamatosan a században. Ez magyarázhatja meg azt is, hogy sokukat a tudatos reformátori törekvések ellenére sem sikerült kiirtani a gyülekezeti éneklés gyakorlatából.

A protestáns énekszerzés első korszaka, a 16–17. század azonban nem tekinthető tökéletesen homogén időszaknak, ha a zsoltáros jellegű szövegek (és általában a gyülekezeti énekszerzés) poétikai elveit vizsgáljuk. A 17. századtól a fentebb említett, az énekeskönyvek szerkezetét érintő szemléletváltás miatt¹⁸ egyfajta hangsúlyeltolódásnak lehetünk tanúi. A reformáció első száz évében jellemző zsoltárfordítási gyakorlatról általánosan elmondható, hogy az „eredeti” bibliai szövegnek való megfelelés helyett az önálló értelem kialakítása, egy új, valamelyest független szöveg létrehozása az elsődleges cél.¹⁹ Ahogy Csepregi Zoltán fogalmaz: „A fordítási kultúra hiányáról mellbevágó erővel tanúskodik a hazai protestáns egyházi ének története. [...] A magyarországi reformáció egy évszázadon keresztül gyülekezeti énekeit nem fordítja, hanem költi, mintegy hatszázat. Ebben az öntörvényű, saját utakon járó fejlődésben Szenci Molnár Albert zsoltárfordítása

Akadémiai, 1975). A sztemmát elemzi: PAP Balázs, *Históriák és énekek*, doktori értekezés (Szeged: SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2011), 83–84.

¹⁸Ez a szemléletbeli eltolódás részben a kálvinizmus a puritán ágának megerősödéséből fakadt – ez azonban nem jelentett éles váltást a kálvini elvekhez képest, inkább azoknak a tényleges gyakorlatba való átültetéseként értelmezhetjük. A 17. századi református gyülekezeti ének mindinkább bibliacentrikussá vált, a régi énekek elhagyásáról ekképp nyilatkozik egy 1654-es puritánellenes irat: „Az régi jámbor reformátusoktól írott isteni dicsőireteket, énekeket kárhoztatják, sőt némely eklézsiákban, az holott ők miniszterek, éneklésit prohiibeálják, régiség tudatlanságának nevezvén.” SZILÁGYI Sándor, „Levelek és okiratok II. Rákóczy György fejedelem diplomáciai összeköttetései történetéhez. Második közlemény”, *Történelmi tár* 3. sor. (1889): 12:451–491, 477. Illetve H. Hubert több forrásra hivatkozva állapítja meg, hogy „[a] puritánok a magyar reformátusok addigi, genfitől eltérő éneklési gyakorlatát nemcsak kritikával illették, hanem magának a kálvini éneklési elvnek a megvalósítását is célul tűzték ki: szerintük csak bibliai szöveget, vagyis a 150 zsoltárt és néhány más bibliai éneket szabad énekelni”. H. HUBERT, *A régi magyar...*, 63.

¹⁹A magyar nyelvű 16. századi zsoltárfordításnak a poétikai invenció felé történő elmozdulása nem példa nélküli nyugat-európai viszonylatban sem. Johannes A. Gaertner elemzése szerint a 16. században a nyugat-európai, latin nyelvű metrikus zsoltárfordítások nagyarányú számbeli növekedésének magyarázata nem pusztán a reformációban keresendő: Gaertner egy poétikai praxist vázol fel, amely egyfajta költői versengésen alapul (*aemulatio* a zsoltárok autoritásával és a költőtársakkal), a zsoltárfordítás gyakorlata esztétikai tétre tesz szert (természetesen a kegyességi célokon, mint a tevékenység legitimációján túl). Ld. Johannes A. GAERTNER, „Latin Verse Translations of the Psalms 1500–1620”, *Harvard Theological Review* 49, no. 4 (1956): 271–305. Nyugat-Európában a zsoltárfordítás ezen humanista ága – amelyet az antikizáló metrikán túl gyakran mitológiai szinkretizmus is jellemez – és a liturgikus gyakorlatra szánt, a bibliai textushoz való hűség jegyében születő *psalmusok* elválnak egymástól, a humanista poétikát érvényesítő zsoltárparafrázisok csak a magándevócióba épültek be. A 16. századi magyar nyelvű zsoltárparafrázisok azonban – mint gyülekezeti énekek – mintha a két praxis határán helyezkednének el: bár nem érvényesítik poétikájukban a szövegűség követelményét, ez nem jelentett akadályt a templomi, közösségi éneklésben való használatuk szempontjából. Vö. IMRE Mihály, „A Psalterium Ungaricum poétikai programja XVI. századi kontextusban”, in IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert életművében*, Humanizmus és Reformáció 31, 235–260 (Budapest: Balassi, 2009).

jelez talán fordulatot.”²⁰ Bár a parafrázis felé mutató tendencia a 17. századtól sem tűnik el nyom nélkül, a „régí” (azaz 16. századi) gyülekezeti énekek nem kopnak ki a használatból.²¹ Mégis megfigyelhető az énekszerzési, a zsoltárfordítási, és ezzel szoros összefüggésben a zsoltárhermeneutikai praxis megváltozása: az énekeskönyvek közreadói saját tevékenységükre reflektálva mind gyakrabban fogalmazzák meg az eredeti szöveg pontos visszaadásának követelményét.²² Fordítási gyakorlatuk is leképezi ezt a felfogást – már csak azért is, mert a korszakban az elméleti (vagy legalábbis valamiféle irodalmi tudatosságot tükröző) munkáinak és a gyülekezeti énekek anyagának gyakran ugyanazok voltak a szerzői.²³

Bornemisza Péter 1582-es énekeskönyve

A Bornemisza-féle énekeskönyv az első, amely komplex szerkezete, összetétele révén többféle befogadástípus és befogadói igény kielégítésére tett kísérletet. A kötet struktúrájában a „három rendbe” csoportosított énekek közül csak az első rendbe tartozók azok, amelyek közösségi, templomi használatra vannak szánva (ide tartoznak a lentebb elemzett zsoltárparafrázisok is). A második és a harmadik rend énekei az egyéni vallási gyakorlat, a házi ájtatosság, a magándevóció célját szolgálják, és didaktikus, a reformáció eszméit népszerűsítő verses bibliai történeteket, illetve különböző, a Bibliát magyarázó-értelmező szövegeket tartalmaznak.²⁴

Bornemisza a kötet Czoron Annának, Balassi István feleségének dedikált ajánlásában fejti ki az énekeskönyv használatára vonatkozó megjegyzéseit.²⁵ Az énekeskönyvet mintegy a Biblia „kivonataként” mutatja be („Az egész Szent Írásból valamit Keresztyén embernek tanulni kellene, Ez

²⁰CSEPREGI, „Négynyelvű reformáció...”, 9.

²¹H. HUBERT, *A régi magyar...*, 65–66.

²²Ld. pl. Tolnai János 1654-es értekezésének vonatkozó részét: „A mi illeti az emberi mesterségek szókkal formáltatott Soltároknak akár Franciai, s-akár Magunkéira való éneklését, az a szabados dolgok közzé való [...] holott nem a nóta ad itt [...] valóságot a Soltárnak, hanem inkább a nóta függ a Soltártól. [...] De imez kettő meg kívántatik a dolognak volta-szerént: egyik, hogy mentül közelebb járjon s-egyezzen a Rhythmusokban foglaltatott Soltár az originalis contextussal Istennek saját beszédével: másik ez, hogy azt lélekkel, értelemmel és szübbeli indulatokkal énekeljünk az Úrnak [...] Az elsőt nagyobb részént jobban követte a b. e. Mólnár Albert a Franciai nótákra szabott Soltároknak; mint sem mások a Magunkéira szabottakban. A mint ezt értelmes egybevetésből könnyen meg-ítélhetik a tudósok.” RMK I. 892: TOLNAI DALI János, *Dáneus Ráca-J: Az az: A Mi-atyánk felől Igaz Értelmű Tanítónak Magok Mentsége Váci-Andrásnak Usorás Vádja és Szidalma ellen* (Sárospatak: Renius György, 1654), 103. A dolgozatban szereplő idézeteket minden esetben modernizált átírással közlöm.

²³H. HUBERT, *A régi magyar...*, 7.

²⁴Ld. az *Énekek három rendbe* címoldalán ismertetett felosztást: „I. ELSŐBE: Rövid dicséretesek vadnak. Kiknek számok CXCVIII. kik közzül sok Prédikációk mellé valók. II. MÁSÍKBA, Hoszabbak vadnak: az szent Írás intési és magyarázatai szerint. Kik Prédikációk gyaránt oktatnak. Kiknek számok apróval elegy LX. III. HARMADIKBA: Az Bibliának ki válogatott fő fő XVIII Históriaiból valók.” BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe, Detrekő 1582*, tan. KOVÁCS Sándor Iván, kiad. VARJAS Béla, Bibliotheca Hungarica Antiqua 6 (Budapest: Akadémiai, 1964), címoldal.

²⁵Bornemisza Péter ugyanis Balassi Istvánnál, a detrekői várban talált menedékre, miután Sempte elhagyására kényszerült a földesura és az egyházi bíróság ítéletét követően (Bornemisza az *Ördögi Kísértetek* megírása-felvállalása miatt üldözték el). Ld. H. HUBERT, *A régi magyar...*, 363, 165. l. és Kovács Sándor Iván kísérő tanulmánya a facsimile kiadáshoz: BORNEMISZA, *Énekek három rendbe...*, tan. KOVÁCS, 7.

kitsiny könyübe mind be foglaltatik”),²⁶ és elsődlegesen didaktikus funkciót tulajdonít neki. Az énekeskönyv első része az egyházi ünnepek és különböző egyházi alkalmak, szertartások mentén tagolódik, és főként templomi, közösségi használatra szánt énekeket tartalmaz. Bornemisza egyenesen arról beszél, hogy ez a rész szentbeszédeknek, azaz a *Foliopostillának* kiegészítéséül, „szöveggyűjteményeként” szolgál.²⁷ Az első rész zárlatában pedig „nagy bőséggel külömb külömb nemes tanyító és vigasztaló éneklések vadnak”. Az *Énekek három rendbe* első egységének (*Első rendbeli isteni dicséretetek lesznek*) az ajánlásban tovább nem tagolt, vegyes szakasza a *Közönséges isteni dicséretetek* címet viseli.²⁸ Ebben a szakaszban találjuk az énekeskönyv zsoltárparafrázisainak zömét tartalmazó *A psalmusokból való isteni dicséretetek* című alegységet. Zsoltárátírat azonban nem csak itt fordul elő Bornemisza kötetében: a 31. zsoltár fordítása (*Bodog az olyan ember ez világon...*)²⁹ Az *poenitentiáról és hitről* című szakaszban található, ami ismét azt a következtetést erősíti, hogy a kor irodalomfelfogásában a formai szempontokat előtérbe állító műfajiságnál fontosabb tényezőnek bizonyult az egyes szövegek funkciója.

Az *Énekek három rendbe* gyakran ismeretlen szerzőjű, a közköltészet körébe sorolható zsoltárparafrázisai nem a héber nyelvű zsoltártextusokra vagy a görög nyelvű *Septuagintára* vezethetők vissza, hanem a *Vulgata* latin nyelvű szövegén alapulnak.³⁰ A *Vulgata* használatára utal a zsoltár számát követő, mintegy címként funkcionáló latin incipit, amely a zsoltár *Vulgata*-beli kezdő sorával azonos. A *Vulgata* használatára vezethető vissza az is, hogy paradox módon az énekek egy részénél eltér a zsoltár számozása a kolofonban megjelölt zsoltárszámtól: például a címben *L. psalmusként* megjelölt szöveg (*Hogy panaszkodik az hatalmas Isten...*)³¹ nem a protestáns (héber zsoltárszámozást követő) számozást alkalmazza, hanem a *psalmus Vulgata*-ban található számát adja meg: „írta ezt Szent Dávid ő Zsoltár könyvében, / negyvenkilencedik nagy szép énekében”.³² A kolofon és a paratextus szétartásából arra következtethetünk, hogy Bornemisza csak a zsoltárok címeit korrigálta, a kolofonok tartalmi pontatlanságait pedig érintetlenül hagyta. Elképzelhető, hogy a már említett, bizonyos mértékig „szabadabb” zsoltárfordítási stratégia is magyarázható lehet a

²⁶BORNEMISZA, *Énekek három rendbe...*, dedikáció, 1.

²⁷„Mert az melly új Postillát egész levélen kezdettem, [...] [a]zban mindenik Evangélión előtt jedzettem hozzájuk illendő énekeket, és Egyházi diczéretek, Sőt elein aszándékban is voltam, hogy azon könyvbe lennének az megjedzet énekek is. De az könyvnek temérdegsége miatt látván nem illendőnek, külön akarám afféle énekeket is ezben e könyvben szorítani, Ennek azért Első része mind afféle énekeket tart. Ez egyik oka honnét indultam ez könyvet kinyomtatnom, hogy az meg iedzet énekeket ezben megtalálnák.” Uo., 5–6.

²⁸A szakasz alcíme: „Hogy az Úr Isten az ő híveit minden gonosztól meg ótalmazza az ő nevének diczőségéért.” BORNEMISZA, *Énekek három rendbe...*, LVr.

²⁹RPHA 0199. BORNEMISZA, *Énekek három rendbe...*, XLVIr–v

³⁰A 16. századi magyar reformátorok közül (a kétnyelvűek kivételével) nagyon kevesen tudtak jól idegen nyelveken a latint leszámítva, különösképp igaz ez azokra a diákokra, akik fél vagy egy év peregrináció után haza is tértek – s közülük került ki valószínűsíthetően a közköltészet zsoltárfordítóinak nagy része. CSEPREGI, „Négynyelvű reformáció...”, 10–11.

³¹RPHA 0550. BORNEMISZA, *Énekek három rendbe...*, Cr–Civ.

³²Uo., Civ.

rendelkezésre álló bibliakiadások szűkösségével és a nyelvtudásbeli hiányosságokkal: a névtelen protestáns szerzőknek legfőljebb a jeromos *Vulgátá*val szemben lett volna alkalma a filológiai precizitás igényével fellépni, nem volt lehetőségük hozzáférni az „eredetibb” bibliai textushoz. Ezzel párhuzamosan azonban nem is volt jelentős igény az effajta szöveghűsége. A 16. századi énekeskönyvek önértelmező megnyilvánulásaiban nem merül fel ez a szempont, mint a „jó” szöveg kritériuma. Paradoxnak hathat, de a később „hütlenségükért” kárhozott fordításszövegekre Bornemisza úgy hivatkozik, mint amelyek által minden lényeges megismerhető a Szentírásból.

Az *Énekek három rendbe* első, isteni dicséreteket tartalmazó része nagy mértékben épít az 1574-es Huszár Gál-énekeskönyv³³ anyagára. Kovács Sándor Iván az *Énekek három rendbe* hasonmáskiadásához írt tanulmányában, Dézsi Lajos kutatásait kiegészítve elemzi Bornemisza és Huszár Gál énekeskönyvének kapcsolatát, és megállapítja, hogy a Huszár Gál-énekeskönyv anyagának I. része hiányosan, II. része pedig teljes mértékben inkorporálódott az *Énekek három rendbe* első részébe. Az énekeskönyv azonban egyrészt 62 máshonnan nem ismert szöveget is közöl³⁴ (a kötet első részében Bornemisza saját gyűjtéséből származnak Sztárai Mihály, Valkai Kelemen és Ladoni Sára énekei),³⁵ másrészt – Kovács Sándor Iván megállapításai alapján – Bornemisza komoly szerkesztői munkát is végzett: emendálta az énekek szövegromlásait.³⁶

A Bornemisza-énekeskönyv első részében közre adott *psalmus*átiratokat vizsgálva föltűnő tehát, hogy a korszak zsoltárfordításról (illetve általánosan a fordításról) alkotott koncepciója nem egyezik a modernitás, vagy akár a 17. század elejének elméleti jellegű szövegei által implicit vagy explicit módon megfogalmazódó elképzelésekkel. Nem jut érvényre a szöveghűség értelmében vett pontosság kritériuma: a zsoltártextus szabadon módosíthatónak, bővíthetőnek mutatkozik, sőt, néhol mintha csak kiindulási alapként szolgálna arra, hogy a versbeszélő Isten vagy a közösség felé fordulva megnyilatkozhasson.³⁷ A copia-technika mint a fordítás szervező elve természetesen nem a 16. század újítása, az ilyen módon fordított zsoltárszövegek mennyiségének számottevő megnövekedését azonban már olyan folyamatok eredményezhették, amelyek tipikusan a 16. századra jellemzőek. Ez az az időszak, amikor a retorikailag képzett, peregrinált literátus réteg kiszélesedik, és a reformáció irányzatai felé fordul, illetve a kialakuló protestáns felekezetek anyanyelvű énekanyag iránti igénye

³³HUSZÁR GÁL, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretes és imádságok, Komjáti, 1574*, tan. H. HUBERT Gabriella, kiad. KÖSZEGHY Péter, Bibliotheca Hungarica Antiqua XIII/3 (Budapest: MTA ITI, 1986).

³⁴Ld. Pap Balázs táblázatának adatait: PAP, *Históriák és énekek...*, 82.

³⁵BORNEMISZA, *Énekek három rendbe...*, tan. KOVÁCS, 17.

³⁶Uo., 25–36.

³⁷Ezért hathat anomáliaként ez a gyakorlat pl. Császár Ernő számára is. Császár 1902-es tanulmány sorozatának harmadik közleményében jegyzi meg egy krisztianizált zsoltár elemzésekor, meglehetősen ironikusan, hogy „[a] keresztyén zsoltáriró képzelete annyira el volt telve a szentháromság tanával [...] hogy nem gondolt a zsoltár tartalmával, s minden kapcsolat nélkül oda merte állítani zsoltára végére, mint lelkének egyik uralkodó képzetét.” CSÁSZÁR Ernő, „A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. 3. közlemény. A XVI. sz. énekes könyveinek zsoltárai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 12, 3. f. (1902): 300–318, 308.

megnö. Tanulmányomban annak a bizonyítására teszek kísérletet, hogy az *Énekek három rendbe* zsoltárparafrázisainak bővítései – a későbbi vádak ellenére – nem *ad hoc*, rendszertelen, esetleges jelenségek, hanem háttérükben a kor koncepciózus exegetikai szabályrendszere rajzolódik ki.

A protestáns zsoltárhermeneutika

A 16. század protestáns zsoltárparafrázáló praxisában gyakori bővítési technika a textus krisztianizálása. Krisztus alakjára tehát nemcsak paratextuális utalás történik, mintegy a szöveg értelmezésének segédeszközeként, hanem magukba a szövegekbe is központi szerepben inkorporálódik a Krisztus-alak. A krisztianizált zsoltárparafrázisok allegorézise – Dávid és Krisztus alakjának, az Ó- és az Újszövetség történeteinek egymásra íródása – magában a szigorúan vett zsoltártextusban is megvalósul: feltűnő, közvetlen, és a befogadó számára könnyen hozzáférhető azonosságról van szó. Ezzel szemben a csak paratextuálisan jelölt párhuzamosság (amely ráadásul gyakran valamiféle implicit időbeli struktúrát is felvázol, ahogy arra lentebb kitérek) utólagos megjegyzésként járul csupán hozzá a *psalmus* értelemegezésének kialakításához, így absztrakt és közvetett, a zsoltár tágabb kontextusának része. Ebben a struktúrában a zsoltárt fordító ágens (akár mint az énekeskönyv „mintaszerzője”) egyfajta metatextuális pozícióból nyilvánul meg egy olyan összefüggésrendszer villantva fel a befogadó számára, amely ugyan nem része a szöveg inherens jelentésstruktúrájának, de potenciálisan orientálhatja az interpretációt. A két eljárási módszer eltérő fordítói magatartást feltételez, alapvető hermeneutikai különbség fedezhető fel közöttük. A magyar nyelvű zsoltárfordítói praxisban bekövetkező, a 16–17. század fordulójára datálható változás is értelmezhető ennek a két zsoltárfordítói magatartásnak, illetve a hozzájuk kapcsolódó exegetikai gyakorlatnak az átmeneteként, a zsoltárok (és általában a Szentírás) értelmezésének a reformációhoz köthető átalakulásaként.

A *Zsoltárok* könyvének interpretációja és a Biblia egészének kontextusában elfoglalt helye központi kérdésnek tekinthető a protestáns teológia szempontjából, fontos és sokat hivatkozott bibliai könyv az egyházalapító reformátorok értekezéseiben.³⁸ A korai protestáns mozgalom mindhárom nagy egyházszervező alakja – Luther, Zwingli és Kálvin – felismerte a népnyelvű közösségi éneklésben rejlő potenciált a reformáció hitelveinek a terjesztésére, és ez, összefonódva a reformátorok Biblia-centrikusságával, természetesen eredményezte a *Zsoltárok* könyve felé való fordulást – mind teoretikusan, mind pedig a közösség számára előírt vallásgyakorlat tekintetében.³⁹ Kálvin Szent Ágostont idézve egyenesen úgy vélekedik, hogy egyáltalán nem szükséges anyanyelvű egyházi énekeket szerezni; a templomi énekeket illetően akkor járunk el legméltóbban, „ha azon szavakat

³⁸William P. BROWN, „The Psalms: An Overview”, in *The Oxford Handbook of the Psalms*, ed. William P. BROWN, 1–23 (New York: Oxford University Press, 2014), 10–11.

³⁹Michael MORGAN, „Singing the Psalms”, in *The Oxford Handbook of the Psalms*, ed. BROWN, 569–582, 570.

foglaljuk énekbe, amelyeket az Úr Lelke írásban közölt velünk”, vagyis Isten dicséretére a legméltóbbak Dávid király zsoltárai.⁴⁰ Luther pedig úgy fogalmaz, hogy a *Zsoltárok könyve* „oly világosan megjövendőli Krisztus halálát és feltámadását, s országa és az egész keresztyénség képének oly pompás rajzolatát adja, hogy méltán nevezhetnénk kis Bibliának, amely ennek minden tanulságát a legékesebb és legrövidebb formájában magában foglalja [...] aki a teljes Bibliát el nem olvashatja, az egésznek summáját egy kis könyvecskébe foglalva megtalálja”.⁴¹ A *Zsoltárok könyve* tehát Luther számára mintegy a Biblia esszenciájaként értelmeződik, és ez biztosíthatja „értékességét” a Biblia többi könyvével szemben. A zsoltárok a befogadói praxisban is előnyt élveznek, mivel segítségükkel szemléletesen megvilágítható az Ó- és az Újszövetség összetartozása, azaz tulajdonképpen a Szentírás lényege. A két testamentum szerves egysége a lutheri exegézis krisztológiai megalapozottságából következik: hermeneutikai értelemben az Ószövetség az Újszövetség (Krisztus) felől válik érthetővé.

Már a fenti idézetből is kitűnik, hogy Luther zsoltárhermeneutikája szakít a korábbi, középkori exegetikai gyakorlattal⁴² és ezzel együtt saját korábbi bibliaértelmezésével is, amely a Szentírást a négy értelmén (*sensus*) keresztül magyarázta (*Quadrīga*).⁴³ A Luther-filológia a reformátor hermeneutikai fordulátát az 1510-es évek végére datálja. Luther korai zsoltárértelmezései (*Dictata super Psalterium*, 1513–1516) még az allegorikus interpretáció jegyében születtek. Ezekben az előadásokban Luther tehát előszeretettel értelmezte tipologikusan, a négy értelem mentén a zsoltárokat. Ezt később maga is kritikával illette, éppen az allegorézis túlzott alkalmazása miatt: az allegória mestereként hivatkozott magára (*artifex in allegoriis*), és beszámolt arról is, milyen nehezen hagyott fel az allegorikus értelmezéssel.⁴⁴ Luther zsoltárhermeneutikai praxisában a *sensus allegoricus* prevalenciáját a *sensus historicus*ként is értett *sensus litteralis* váltja föl,⁴⁵ amelyet a

⁴⁰BÓTA, „A magyar zsoltár...”, 169.

⁴¹LUTHER Márton, „Második előszó a *Zsoltárok könyvéhez* (1528)”, in LUTHER Márton, *Előszók a Szentírás könyveihez*, szerk. FABINY Tibor, ford. SZITA Szilvia, Magyar Luther könyvek 2, 50–54 (Budapest: Magyarországi Luther Szövetség–Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója, 2010), 51.

⁴²Ács Pál kiemeli, hogy bár a *sensus litteralis* és a *sensus propheticus* nem szinonim fogalmak, de „már az első keresztyén exegéták szóhasználatában is olyan analóg fogalmakként jelennek meg, melyek élesen elkülönülnek az írásmagyarázat figuratív, spirituális szintjeitől.” ÁCS Pál, „»En fiam vagy, Dávid...«: A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 112 (2008): 632–644, 633, 8. lj.

⁴³A középkori skolasztikában alakult ki az ún. *Quadrīga*, a Biblia allegorikus, négyféle szövegértelmén alapuló sematikus interpretációja. A Szentírás textusának eszerint négyes jelentése van: (1) a *sensus litteralis* (vagy *sensus historicus*: a szó szerinti értelem), (2) a *sensus allegoricus* (a *sensus litteralis* az egyházra vagy a dogmatikára való vonatkoztatása), (3) a *sensus tropologicus* (a szöveg morális értelme, amely a hívek életvitelére nézve von le tanulságokat a Szentírásból) és a *sensus anagogicus* (a Biblia eszkatologikus, az üdvözülésre, Krisztus második eljövételére irányuló értelem). Ehhez ld. Harry CAPLAN, „The Four Senses of Scriptural Interpretation and the Mediaeval Theory of Preaching”, *Speculum* 4, no. 3 (1929): 282–290, 283; FABINY Tibor, „Mit jelent...? Egyértelem, több értelem és a »sensus plenior« a Biblia interpretációjában”, *Keresztyén Igazság* 10, 2. sz. (1991): 22–30, 23–24; KISS Farkas Gábor, „Communis quidam bonae doctrinae thesaurus: Authorship and Inspiration in Late Medieval Commentaries in Central Europe on the Book of Psalms”, in *Modes of Authorship in the Middle Ages*, ed. Slavica RANKOVIC, 97–112 (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 2012); John R. WILCH, „Luther as interpreter: Christ and the Old Testament: Part 1”, *Consensus* 9, no. 3 (1983): 3–9, 3–4.

⁴⁴Idézi pl. WILCH, „Luther as interpreter...”, 4.

⁴⁵Vö. ÁCS Pál, „Az Ige fogságában”, in *Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*, szerk.

reformátor, exegézisének krisztocentrizmusából adódóan mint *sensus litteralis propheticus* fog fel. A lutheri zsoltár- és bibliaértelmezés tehát annyiban módosul, hogy az Ó- és Újszövetség tipológiai megfeleltethetősége történeti jelleget ölt,⁴⁶ azaz amellet, hogy alapvetően minden bibliai *locus* Krisztusra vonatkoztathatóságában nyeri el értelmét,⁴⁷ egyfajta kronológiai szemléletmód is érvényre jut: az Ószövetség (s benne a *Zsoltárok könyve*) megelőzi, megelőlegezi az evangéliumot. Innen érthető meg a lutheri hermeneutikában alkalmazott *sensus litteralis propheticus* is: a lutheri felfogás szerint a literális, szó szerinti értelem az egyedüli értelem, ez azonban inherensen krisztológiai jellegű, Krisztusra irányul, mintegy *megjövendőli* Krisztust. A lutheri interpretációban bekövetkező változást mint a metaforikus, azonosító értelmezés felől (Krisztus hangja maga szól a zsoltárokból) a metonimikus, érintkezésen alapuló értelmezés felé (Dávid hangja szól a zsoltárokból, de ez *megjövendőli* Krisztust) történő elmozdulást is felfoghatjuk. Ez a Szentírás textusából kifejtendő értelemgazdagság, poliszémia redukálódásához, egyszerűsödéséhez is vezet: az értelmezés normatívvá válik azáltal, hogy az interpretáció lineáris-teleologikus mozzanata jut benne kiemelt szerephez, hiszen a krisztologikus értelmezés a négyes értelem *Quadrigájával* szemben dominánssá válik.⁴⁸

A lutheri zsoltárhermeneutikában bekövetkező változás összefüggésbe állítható a reformátor egyházszervezői tevékenységének kezdetével, Luther egyháztanának módosulásával is. Péter Katalin tanulmánya szerint kapcsolat mutatható ki Luther bibliamagyarázatról alkotott felfogásának és egyházszervezői attitűdjének megváltozása között. Luther kezdetben, az 1520-as évek végéig a bibliamagyarázat szabadságát hirdette, erasmista szellemiséget képviselt, és az erről való lemondás (az exegézis és a vallásos gyakorlat szabályozása, normáinak megállapítása) analóg volt a lutheri egyháztan fokozatos átalakulásával: a reformátor az egyházszervezéstől való viszolygástól indult, 1529-ben pedig már tudatos egyházszervezőként lépett fel, és megalkotta a protestáns egyházstruktúra kereteit: kátét írt, kidolgozta az egyház, a papság és a hívők viszonyának protestáns szabályrendszerét. Luther egyre erősödő igénye a normatív exegetikai gyakorlatra, az Írásból

ITTZÉS Gábor, 65–88 (Budapest: Universitas, 2017).

⁴⁶Fabiny Tibor megfogalmazásában: Luther jóváhagyta a tipológiát, és elvetette az allegóriát, azaz a tipológia történeti karaktert nyer, mivel „Luther meggyőződéssel hirdette, hogy az Írás az egyház történelmét mint Isten népének történelmét akarta megjeleníteni.” FABINY Tibor, *A keresztény hermeneutika kérdései és története. I. A prekritikai korszak: az első századtól a reformáció koráig* (Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998), 224.

⁴⁷A krisztocentrizmus önmagában még nem jelentene váltást a korábbi exegetikai praxishoz képest, ám egyrésztől szilárd, és egy szélesebb közönség számára is könnyen hozzáférhető alapot volt képes biztosítani a bibliaértelmezés számára, másrésztől lehetővé tette azt, hogy Luther – ellentétben az őt megelőző teológusokkal – szelektáljon a különböző bibliai könyvek közül, s bizonyos részeket fontosabbnak ítéljen más részeknél, emelje ki a *Zsoltárok* könyvét az Ószövetség többi szövege közül.

⁴⁸A krisztocentrikus értelmezés bizonyos mértékben „reduktív” voltát szemléltetheti Luther sokat idézett megnyilvánulása, amelyre Fabiny Tibor is hivatkozik bevezetőjében a reformátor Szentíráshoz írt előszavainak kiadásához: „Ha egy olyan szöveggel van dolgom, amelyiknek kemény héja van, mint a diónak, és nem tudom feltörni, akkor a sziklához (Krisztushoz) vágom, és így megkapom a legédesebb magot.” Idézi FABINY Tibor, „Ajánlás”, in LUTHER, *Előszók a Szentírás könyveihez*, szerk. FABINY, ford. SZITA, 7–9, 9.

kiolvasható jelentések szabályozására egy új egyház keretei közt, hozzájárulhatott interpretációs módszertanának egyszerűsödéséhez is: a történeti és a krisztológiai értelmezés kombinálása (azaz a *sensus litteralis propheticus*) lehetőséget biztosított egy könnyen érthető és lezárt szövegjelentés előállítására.⁴⁹

Kálvin, aki kezdettől az egyházszervezés igényével lépett fel, sohasem törekedett arra, hogy a biblia magyarázatot az emberek kezébe adja és eloldja az intézményi keretektől. Ezt mutatja az is, hogy tevékenysége kezdetén Kálvin nem anyanyelvű bibliafordítást készített, hanem a Biblia helyes értelmezésének kidolgozása jelentett számára prioritást. Ahogyan Péter Katalin fogalmaz: „saját teológiájának és egyházkormányzati elveinek már-már népszerűen fogalmazott összefoglalását [az *Institutiót*] adja a Krisztusra szomjúhozó franciák kezébe”.⁵⁰ A Második Helvét Hitvallás pedig – Péter apostolra hivatkozva – hivatalos tanításként mondja ki minden kálvinista számára, hogy „a Szentírás nem magánmagyarázatra való”.⁵¹ Nem meglepő tehát, hogy Kálvint a zsoltárértelmezés tekintetében is mindvégig pragmatikus-praktikus szempontok vezérlik, és az egyházszervező Luther interpretációs módszertanához hasonlóan Kálvin is krisztologikusan értelmezi, alapvetően keresztény (és nem zsidó) könyvnek tartja az Ószövetséget. Ezzel párhuzamosan azonban a zsoltárokat historikusan, történeti kontextusukba helyezve tárgyalja és zsoltárértelmezéseiben sokat elmélkedik az egyes szövegek szerzőségi kérdéseiről, attribúciójáról.⁵² Thomas Henry Louis Parker ekként írja le Dávid és Krisztus viszonyának kálvini koncepcióját:

Kálvin [...] a zsoltárokat történeti módon, a szerző személyének és életének szempontjából magyarázza. A történet ugyanakkor nem egyetlen ember izolált életrajza, hanem része annak a történelemnek, melyben Isten a világ felé fordul Jézus Krisztusban. Ezért kifejezetten Kálvinnál látjuk azt a krisztológiai szándékot, melynek megfelelően Dáviddal, és nem azonnal Krisztussal foglalkozik, hiszen Dávid története Krisztus történetének a része.⁵³

Tehát Kálvinnál, miként Luthernél is, a zsoltárértelmezés történeti dimenzióval rendelkezik, nem azonosítható egymással a zsoltárok megszólalója és Krisztus, ennél fogva az allegorézis mint interpretációs metódus teljesen kiiktatódik. Kálvin egyenesen úgy fogalmaz, hogy az allegória

⁴⁹PÉTER Katalin, „A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században”, *Századok* 119, 4. sz. (1985): 1006–1028.

⁵⁰Uo., 1009.

⁵¹Idézi PÉTER Katalin: Uo., 1011.

⁵²Vö. Anthony G. BAXTER, *John Calvin's Use and Hermeneutics of the Old Testament*, doktori értekezés (Sheffield: University of Sheffield, Department of Biblical Studies, 1987); Randall C. ZACHMAN, „Gathering Meaning from the Context: Calvin's Exegetical Method”, *The Journal of Religion* 82, no. 1 (2002), 1–26.

⁵³T. H. L. Parkert idézi és fordítja: CZENTNÁR Simon, *A Szentlélek iskolájában: A doctrina hermeneutikai szerepe Kálvin írásmagyarázatában*, doktori értekezés (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, Hittudományi Doktori Iskola, 2020), 128.

eltorzítja, erodálja az Írás természetes értelmét, és megnyitja az utat „mesterséges” (szubjektív, relativizáló) értelemek előtt. Az allegorikus interpretáció tehát veszélyes, mivel a jelentések pluralizálódásához vezet, nem hagyja érvényre jutni a Szentírás egyetlen, igazi, objektív értelmét, amely nyilvánvalóan a kálvini értelmezésnek megfelelő jelentés lenne.⁵⁴

A *Zsoltárok könyvének* azonban, ahogy fentebb kitértem rá, van egy praktikus-pragmatikus aspektusa is az egyházszervező reformátorok számára: mind Luther, mind pedig Kálvin zsoltárcentrikusan képzei el és írja elő a közösségi devóció gyakorlatát, a templomi (gyülekezeti) éneklést. Ezzel magyarázható az a kitüntetett figyelem és nagy mértékű interpretációs energia is, amelyet a zsoltárok értelmezésébe fektetnek. A zsoltárok mint az Isten felé fordulás, az ima prototipikus megnyilvánulásai mintaként szolgálnak a hívek számára, textusuk azonban történeti karakterrel is bír: szövegük nem módosítható – már csak a *sensus litteralis* mint betű szerinti értelem központi jelentősége miatt sem. Ezt az értelmezési irányt tanúsítják Luther zsoltárfordításai, és a nyugat-európai liturgikus gyakorlatban alkalmazott *psalmusok* is.

Allegorizáló tendenciák az *Énekek három rendbe* kötetében

Ezzel szemben a 16. századi hazai protestáns zsoltárparafrázisáló gyakorlat a lutheri-kálvini szemlélettől, paradigmától eltérő hermeneutikai programot sugall, különösen ha a Krisztus-motívum megnyilvánulási formáit vizsgáljuk. A zsoltárszövegek krisztianizálása, gyakran mint a *copia* egyik fajtája, a textus bővítésének egy lehetősége, nagyon elterjedt zsoltárfordítási módszer a Bornemisza-féle énekeskönyv szövegei között, és ez a 16. századi magyar nyelvű gyülekezetiének-korpusz fent elemzett sajátosságaiból adódóan az egész énekanyagra nézvést reprezentatívnak tekinthető. Egy olyan jelenségről van szó tehát, amely jellegzetesnek, és nemzetközi összehasonlításban különlegesnek mondható a 16. századi magyar zsoltárparafrázisokban.

Az *Énekek három rendbe* kötetében szereplő zsoltárparafrázisok jellemzően egy komplexebb kommunikációs szituációt jelenítenek meg, mint kiindulási textusaik. A Dávid hangjával azonosított versbeszélő mellé a szöveg terébe beleíródik egy, a *psalmust* közvetítő, tolmácsoló hang is, aki azáltal, hogy a kezdő és a záró strófában kilép a szűken értett zsoltártextusból, a „dávidi” szöveg keletkezésére utal.⁵⁵ Ez a *psalmusszöveget* tolmácsoló hang a zsoltár közreadásának performatív megjelenítésével magát a befogadás szituációját idézi meg, ami a befogadóközösség erőteljesebb bevonódását idézheti elő a zsoltár terébe. A zsoltárparafrázisok megszólalója egyes szám első személyből többes szám első személybe válthat, vagy akár eleve (egy nem specifikált) közösség

⁵⁴Kálvin *Institutióját* idézi és értelmezi BAXTER, *John Calvin's Use...*, 153.

⁵⁵A Bornemisza-énekeskönyv zsoltárátiratai nem lépnek fel a kálvini zsoltárinterpretációra jellemző historizáló, filológiai igénygel; azok a szövegek, amelyek megjelölik a zsoltáros személyét, kizárólag Dávidnak tulajdonítják a szerzőséget.

nevében is megnyilatkozhat. A zsoltárok individuális versbeszélőjének kollektívvá válására már Bóta László is felfigyelt. A jelenséget azzal magyarázhatjuk, hogy a gyülekezeti éneklés hagyományába így vált könnyebben beilleszthetővé, valamint a befogadók számára (az esetleges közös éneklések alkalmával) könnyebben átélhetővé a zsoltárszöveg.⁵⁶

A Bornemisza-énekeskönyvön belül azonban nem tekinthetjük kizárólagosnak sem az individuális, sem a kollektív hangon megszólaló zsoltárparafrázisokat. A zsoltárfordítók számára mindkét megnyilatkozási pozíció érvényesnek mutatkozhatott: annak függvényében ültették át az adott *psalmust*, hogy a benne megképződő imaszituációt a közösség vagy a (Dáviddal azonosítható) individuum Isten felé irányuló beszédeként kívánták láttatni. Sőt a 65. zsoltár *Sok jó téteményen nagyon csodálkozván...* incipitű parafrázisa⁵⁷ a hatodik strófában vált át kollektív beszédmódba az individuálisból, ami a szöveg két nagy strukturális egysége közötti váltást is jelöli. Míg az első szövegegységben Dávid Isten felé forduló dicsérete, hálaadása idéződik meg: „Sok jó téteményen nagyon csodálkozván, / Szent Dávid Próféta es elálmélkodván / az nagy ÚR Istenhez nagy hálakot adván, / felszóval kiáltja imez képpen mondván.”,⁵⁸ addig a második szerkezeti egység elején egy kollektív hang szólal meg, amely hangsúlyosan ugyanazzal a fogalommal, *álmélkodásként* írja le saját relációját Istenhez, mint amellyel Dávidot jellemezte az első versszak: „Nagy igazságodon igen álmélkodunk, / hogy te vagy minékünk megtartó Istenünk”.⁵⁹ A szöveg így erősíti meg a próféta személyének és a közösségnek a kontinuitását, hogy a szöveg további szakaszai a kolofonig már általános érvénnyel fogalmazzanak. Az individuális és a kollektív szemlélet közötti átmenet tehát fluidnak mutatkozik, nem feszül köztük semmifajta ellentét a zsoltárparafrázisokban, ami ismét arra enged következtetni, hogy nem historikusan, Dávidnak tulajdonítva értelmeződtek ezek a szövegek, hanem fenntartások nélkül applikálhatóak voltak közösségi használatra is.

Ennek a kollektív szemléletnek az erőteljes jelenléte a nem feltétlenül tudatos zsoltárhermeneutikai praxisban is értelmezhető lehet a krisztianizálás magyarázataként. A *psalmusok* terében összemosódik a közvetítő figura és Dávid hangja-alakja, ezáltal az esetlegesen megjelenő krisztológiai elemek, amelyek az ótestamentumi szövegben anakronisztikusnak hatnak, a *psalmus* közreadójának lesznek tulajdoníthatók, aki ezáltal egyszerre közlője és értelmezője, magyarázója a zsoltártextusnak. A közreadó hang beiktatásával létrejövő beszédpozíció tehát egyaránt inkorporálja a befogadást, az interpretációt és a szövegprodukción; szimultán módon, így egymástól elválaszthatatlanul valósulhat meg a fordítás és az értelmezés aktusa. A zsoltár elsődleges megszólalója, a közreadó egyfajta prédikátorként manifesztálódik, annyi megszorítással, hogy hangja

⁵⁶BÓTA, „A magyar zsoltár...”, 170.

⁵⁷RPHA 1259. BORNEMISZA, *Énekek három rendbe...*, CVIIIv–CIXv.

⁵⁸Uo., CVIIIv.

⁵⁹Uo., CIXr.

nem különül el élesen a másodlagos beszélő, vagyis Dávid hangjától. Az ilyen típusú zsoltárfordítás összeegyeztethető lehet a gyülekezeti énekeskönyv – illetve általában a (magyarországi) reformáció – didaxisra irányuló karakterével, amely például a kátékban is tükröződik. A krisztianizáló zsoltáraparafrázis mintegy beépíti magába azokat a tartalmakat is, amelyeket a befogadóknak oda kell érteniük, amikor Dávid király zsoltárait olvassák, éneklük – csökkentve ezáltal a hívektől elvárt absztrakció mértékét. A közösségi devócióba szinte kizárólag ezek az allegorikus interpretációt tükröző zsoltártextusok épülnek be, amelyek azonban nem illeszkednek maradéktalanul az egyházszervező reformátorok fentebb ismertetett hermeneutikai modelljébe.

A lutheri-kálvini exegézis alapelveiből való bizonyos fokú kilépést mutatja a zsoltárfordítás poétikussága (azaz a betűszerintiség negligálása), a könnyebb hozzáférhetőséget-átélhetőséget szolgáló retorikai technikák is. A szövegek általában a bővítés (*copia*) eszközével élnek – ami már abból is következik, hogy a *psalmus*ok eredeti textusán túl a „beleértendő” *sensus*okat is tartalmazzák. Az interpretáció mellett azonban más, a szemléletességet-hatásosságot fokozó megoldásokkal is találkozunk: a különböző szólamok direkt idézése a szövegek dramatikusságát erősíti, illetve a szövegek – a bőségesztétika jegyében – deskriptív részekkel, fokozásokkal, leíró részek betoldásával egészülhetnek ki.

Ez a bőségesztétika manifesztálódik az imént idézett *Sok jó téteményen nagyon csodálkozván...* incipitű szövegben is, amely – paratextusa alapján – a protestáns számozást követi (azaz a 65.-ként megjelölt *psalmus*), címe azonban a *Vulgata* 64. zsoltárának kezdősorát idézi („Te decet Hymnus Deus in Syon”), azaz erre a szövegre referál mint kiindulási textusra. A parafrázis, a beszédpozícióváltásokat leszámítva, pontosan követi a zsoltárszöveget, ám annak minden szakaszát (vagy még kisebb egységét) egész versszakká bővíti; megjelenítve mind a dolgok, mind pedig a szavak bőségét (*copia rerum, copia verborum*).⁶⁰

A szövegek beszédpozícióinak váltakozására, egyszerre zsoltár és zsoltárértelmező funkciójára a 102. zsoltár *Az ki az Istent megesmérheti...* kezdetű parafrázisa⁶¹ szolgálhat példaként. A szöveg első versszaka – még jelöletlenül, de – a zsoltárt közvetítő hang szólamát képviseli, a *psalmus* felvezetésében mintegy előre levonja a közösség számára a szöveg tanulságát. Csak a második strófában szerzünk tudomást arról, hogy nem Dávid nyilvánult meg, nem az ő autoritásának, hanem egy nem identifikálható közreadó-prédikáló hangnak tulajdonítható az első versszakban megfogalmazódó szentencia. A harmadik versszak pedig, az említett dramatizáló technikát

⁶⁰Pl. az „Ez földet meglátod esővel öntözöd, / szép zsiros füvekkel megajándékozod, / termő gabonával es meggazdítod, / az folyóvizeket szépen megáraszod.” (Uo., CIXr.) strófa a *Vulgata* 64. *psalmus*ában található 13. szakasznak feleltethető meg: „Pinguescent speciosa deserti, / et exultatione colles accingentur.” (A Károli Biblia fordításában: „Csepegnek a pusztá legelői és a halmokat vígság övezi.”)

⁶¹RPHA 0068. BORNEMISZA, *Énekek három rendbe...*, CXVIv–CXVIIIr.

alkalmazva, már közvetlenül idézi a dávidi szólamot:

Az	ki	az	Istent	megesmérheti,
jótéteményit		eszébe		veheti,
annak	Szent	Lélek	szívét	gerjeszti,
hálaadásra őtet serkentgeti.				

Bizonyság	nekünk	erről	szent	Dávid,
ki	megesméré	az	ő	teremtőjét,
teremtőjének		jó		téteményit,
ilyen módon elkezdte énekét.				

Dicséred	én	lelkem	minden	erőddel,			
az	nagy	ÚR	Istent	az	ő	szent	nevével,
áldjad	az	Istent	mind	életeddel,			
el se felejtse jó téteményivel. ⁶²							

A parafrázisban, bár nem történik több jelölt beszédpozíció-váltás, de a dávidi hang újbóli megerősítése után a 15. strófában („Az mi testünktől lelkünk kimúlik, / osztán ez földre nem emlékezhetik, Szent Dávid mondja hinnie illik, / azért szenteknek nem imádkozhatunk”)⁶³ – amely a protestáns teológia szentekről alkotott felfogását mondja ki meglehetősen szentenciózusan – elbizonytalanodik a megszólaló identitása. A zsoltárszövegbe még egy Szent Pál-idézet is beépül: „Mint ezt megírta szent Pál minekünk, / kinek írását mindannyian kell hinnünk, / ha Isten velünk Krisztus mellettünk, / akarnám látni ki volna ellenünk.”⁶⁴ Ez a gesztus azonban inkább a „közreadó” hang zsoltártextusba való „beavatkozásának” a következményeként tűnik fel, és az idősíkok radikális összemosódását eredményezi, amit a 16. versszakban („Az ÚR Istennek irgalmassága, / Istenfélőkön mind öröktől fogva, / fiúról fira mireánk szálla / Krisztus Jézusnak megigazítása.”) tétélesen ki is mondott krisztocentrizmusra alapuló (de allegorizáló) hermeneutikai attitűd legitimálhat, főképp mivel az egyértelműen dávidi szerepből megszólaló részek is egy krisztológiai, a preegzisztens Krisztusra épülő narratívába ágyazódnak.⁶⁵ Ez természetesen nem egyedi jelenség az énekeskönyvben. A 145., *Nagy hálaadással magasztallak téged én Istenem...* kezdetű zsoltárátiratban⁶⁶ így szól Istenhez a kolofónban Dáviddal azonosított versbeszélő:

⁶²Uo., CXIV.

⁶³Uo., CXVII.

⁶⁴Uo., CXVII–CXVIII.

⁶⁵Ld. pl. az ötödik strófát, amelyben a Dávid-alak a saját lelke felé fordulás apropóján fejti ki Krisztusról való nézeteit: „Teneked fejed az ő Szent Fia, / bűnnek, halálnak erős bajvívója, / és az ördögnek ő megrontója, / ez mind Istennek szent irgalmassága.” Uo., CXVII.

⁶⁶Uo., CXXIX–CXXXI.

Pecsétes gyűrűddel szent Lelkeddel magadnak foglalál,
erős reménységgel igaz hűtellel szépen fel ruházál,
örökös társává Krisztusnak engemet választál

Vala Uram nekem te előtted nagy sok adósságom
kiért te szent Fiad Jézus Krisztus lőn értem váltságom
azért vagyom mostan én szívemben ilyen bátorságom.”⁶⁷

Látható tehát, hogy az *Énekek három rendbe* zsoltárparafrázisainak fordítói metódusai némileg ellentmondani látszanak a német és svájci reformáció fent ismertetett exegetikai-zsoltárhermeneutikai nézeteinek: Krisztus alakja megszorítások nélkül kerülhet bele a dávidi szólamba (mint az üdvösség ígérete, az isteni megbocsátás melletti érv vagy akár mint Dávid alakmása), azaz nem utalásszerűen, jövődölésként-próféciaaként válik értelmezhetővé Jézus Dávid viszonylatában. Ezáltal a preegzisztens Krisztus is kijelöl, a dávidi, „történeti” idősíkkal párhuzamosan (hiszen az ószövetségi történetekre is találhatók utalások az énekekben),⁶⁸ egy valóságot, amely azonban sokkal inkább megelőzni, mintsem (a *sensus litteralis propheticus* után) kronologikusan követni látszik a dávidi idősíkot – a zsoltártextuson belüli fiktív közreadó hang egy allegorikus értelmet fejt meg és bont ki.

Ezt bizonyíthatja a zsoltárparafrázisok jelentésrétegének egy másik aspektusa is, amelyre már Császár Ernő is felhívta a figyelmet: a Bornemisza-énekeskönyv zsoltárátiratainak egy része direkt politikai allegóriaként is értelmezhető.⁶⁹ Ennek az interpretációnak az alapját az képezheti, hogy az *imitatio Christi* és *miles Christi* toposzok párhuzamosan applikálódnak Dávidra és a korabeli befogadóra, befogadóközösségre is. Egymásra íródik a 16. század második felének jelene és Dávid küzdelme az ellenségeivel. A szerepek azonosíthatósága, mintegy fölcserélhetősége a 70. zsoltár *Örök Isten figyelmezzél az én segítségemre...* kezdetű átiratának⁷⁰ kolofónjában is megfogalmazódik: „Így könyörge az Szent Dávid Krisztus Urunk képében, / most könyörög Kereszténység ő nagy veszedelmében.”⁷¹

Ezt a jelenséget látjuk jóval retorizáltabb, kifejtettebb formában a 143. zsoltár *Minden állat dicsér ÚR Isten tégedet...* kezdetű parafrázisában is:⁷²

⁶⁷Uo., CXXIXv.

⁶⁸Vö. pl. a 78. *psalmus* Az ÚR Istent magasztalom... kezdetű átiratában (RPHA 0154. BORNEMISZA, *Énekek három rendbe...*, CXIr–CXIIv.) megfogalmazódó érvvel az isteni segítség mellett: „Erőss Pharaho erejét, Israelnek ellenségét, mind el veszted nagy seregét, mutatván karod erejét.” Uo., CXIIr.

⁶⁹CSÁSZÁR, „A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. 3. közlemény...”, 310–311.

⁷⁰RPHA 1150. BORNEMISZA, *Énekek három rendbe...*, CXv–CXIr.

⁷¹Uo., CXIr.

⁷²Uo., CXXVII–CXXIX.

Ha te minket tartasz te örökségednek,
 A Krisztus Jézusban választott népednek,
 ne adj martalékára az idegeneknek,
 kik mind azon vannak, hogy megemésszenek.

[...]

Te adsz diadalmat az te Királyidnak,
 te adsz bölcsességet az ő tanácsinak,
 légy vezére azért az mi Királyunknak,
 légy bátorítója az ő hadnagyinak.”⁷³

A 17. század elejének zsoltárfordítói-teológusai már megláthatták azt a hermeneutikai diszkrepanciát, amely 16. század végi társaik felfogása, gyakran inkább csak implicite jelenlévő elgondolásai és a „hivatalos”, a *sensus litteralis propheticus*on alapuló exegetika között húzódott. A lutheri zsoltárhermeneutika szigorúbb követését (vagy ennek igényét) látjuk megfogalmazódni Szilvásújfalvi Imre 1602-es debreceni énekeskönyvének előszavában.⁷⁴ Szilvásújfalvi kifogásolja, hogy „az egész Psalterium nincsen ez sok Énekesektül-is Magyar rhythmusokban rendeltetvén: egy pediglen sok képpen-is találtatik [...] az melyek vadnak is, az bötűtől gyakorta messze járnak, ki egyre ki másra nézvén, mikoron azokat fordítanak”.⁷⁵ Majd így fogalmaz: „[n]em jó az bötűhöz sem tenni, sem attúl elvenni valamit. Sőt még magyarázattyához is idegen dolgot”.⁷⁶ Tehát egyrésről (többek között) a forráskezelés pontatlanságát, a filológiai munka hiányát rója fel a zsoltárfordítóknak, másrésről a fordítás elszakadását a Szentírás textusától – reményeim szerint az eddigiekből kiderült, hogy nem teljesen alaptalanul.

Szenci Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*ának előszavában⁷⁷ pedig azt a megjegyzést teszi, saját fordítói módszertanával kapcsolatosan, hogy „egy syllabával sem tehettem többet hozzá, sem az sensustul nem kellett eltávoznom. Mert nagyobb gondom volt az fundamentombéli igaz értelemnek fordítására, hogy nem az verseknek ékesgetésér”,⁷⁸ amely összhangban látszik lenni mind a Szilvásújfalvi által előírányzott kritériumokkal, mind pedig a lutheri zsoltárfordításokban kirajzolódó implicit és a reformátor elméleti jellegű szövegeiben megfogalmazódó explicit zsoltárhermeneutikai

⁷³Uo., CXXVIIIr–v.

⁷⁴ÚJFALVI Imre, *Keresztyéni énekek, Debrecen, 1602*, szerk. KÖSZEGHY Péter, tan. ÁCS Pál, Bibliotheca Hungarica Antiqua 38 (Budapest: Balassi, 2004), 1–8.

⁷⁵Uo., 3.

⁷⁶Uo., 3.

⁷⁷RMNy 962. SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum. Szent David királynak és prophétanak száz ötven soltári az franciai nótáknak és verseknek módgyokra most újonnan Magyar versekre fordítottak és rendeltettek* (Herborn: Hollós Kristóf, 1607), 9v–12r.

⁷⁸Uo., 12r.

elvekkel. Erről tanúskodik maga a *Psalterium Ungaricum* is, amelyben a Krisztusra vonatkoztatott, a Megváltó eljövételének jóslataként interpretált zsoltároknak csak a paratextusában szerepel a prófécia ténye (Szenci Molnár leggyakrabban a „jövendölés” szót használja erre, teljes összhangban a lutheri elgondolásokkal), és egyáltalában nem épít krisztológiai tartalmakat a zsoltárai szövegébe.

Összegzés

A dolgozatom arra tesz kísérletet, hogy árnyalja azt a paradigmátikus jellegű váltást a bibliahermeneutikában, amelyet a szakirodalom hagyományosan a protestantizmus irányzatainak elterjedésével kapcsolt össze. E célból a Bornemisza Péter énekeskönyvében található zsoltárparafrázisok allegorizációs technikáit elemeztem. Az a markáns allegorizáló tendencia, amely az egykorú énekgyűjtemények között fluid módon áramló szövegkorpuszba illeszkedő zsoltárátiratokban megfigyelhető, arra enged következtetni, hogy a „protestáns” zsoltár- és bibliaértelmezés (a *sensus litteralis* elsőbbsége) nem szükségszerű kritériuma magyar nyelvterületen a protestantizmusnak a 16. században. A katolikus hermeneutikától való elkülönбöződés egyáltalán nem mutatkozik esszenciálisnak, sőt még megemlítenđőnek sem a protestáns közösségek identitásának aspektusából. Mindez – miként Szilvásújfalvi és Szenci Molnár megjegyzéseiből is kitűnik – csupán a 17. század elejétől vált reflexió tárgyává, nemcsak a katolikus szövegértelmezési praxist problematizálva, hanem a korai reformáció a fordításokban-átiratokban manifesztálódó hermeneutikai gyakorlatát is.

***Énekek három rendbe* (“Songs in Three Orders”, 1582) and Typological Allegory**

Christological Allegorizing in the Hungarian Psalm Literature in the Second Half of the 16th Century

This paper discusses the 16th century Hungarian paraphrases of psalms in the religious song collection of Péter Bornemisza (*Énekek három rendbe*, 1582). The analysis focuses on the presence of various forms of Christological typology, that the hermeneutic linking the topoi and motifs of the Old and the New Testament, and articulating the manifestations of the pre-existent Christ in the translated psalms. In this period, before the confessionalisation of the diverging branches of Protestantism, the exact determination of the hermeneutical principles of the paraphrases poses a problem. Firstly, I point out

several aspects of this diverse field, focusing on the protestant theories which served as an alternative to the catholic fourfold sense of the Scripture. I argue that these theories could influence the interpretation—and thus the translation—of the Bible and specifically of the Book of Psalms. In this early period of Reformation the main source of the translations was still the Latin Vulgate and this is especially true in case of the religious song collections. These collections belong to the field of the so called 'popular poetry', where the authors of the poems are mostly anonymous or non-professional poets. Hence, the textual analysis of the techniques of Christological typology in these paraphrases compared to their sources could reveal important insights about the general hermeneutical-allegorical concepts of the early Reformation in Hungary.